

أنس المَهَج و حدائق الفرج

معرفی اجمالی

أنس المَهَج و حدائق الفرج؛ ابو عبدالله محمد بن محمد بن عبدالله بن ادريسي؛ به كوشش يوسف بيگ باباپور و با مقدمه دكتور رسول جعفریان و مهندس محمدرضا سبحان؛ چاپ اول، قم: مجمع ذخائر اسلامی، ۱۳۹۱.

افسانه حصیری

درآمد

اخيراً كتاب بسیار مهم جغرافیایی دوره اسلامی از شریف ادريسي در ایران برای اولین بار منتشر شد. این كتاب که از روی نسخه خطی كتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۶۷۱۰ و به صورت تمام رنگی از سوی مجمع ذخائر اسلامی و با همکاری كتابخانه مجلس شورای اسلامی و كتابخانه ملی ملك به چاپ رسیده، از نظرهای مختلف برای ما مسلمانان به عنوان پیشستانان و میراث بانان تاریخ علوم اسلامی در جهان و به ویژه برای ما ایرانیان که از جمله مدارك مهم ثبت نام خلیج فارس در سده‌های پیشین است حائز اهمیت می‌باشد.

این كتاب به چند مقدمه زینت یافته که از آن جمله است: مقدمه مهندس محمدرضا سبحان، رئیس موسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سبحان و مقدمه دكتور رسول جعفریان، ریاست كتابخانه مجلس شورای اسلامی. نیز مقدمه يوسف بيگ باباپور که كتاب به كوشش ایشان منتشر شده. صفحه ۴۵-۵۴ مقدمه كتاب نیز اختصاص به فهرست عناوین و مطالب نسخه دارد.

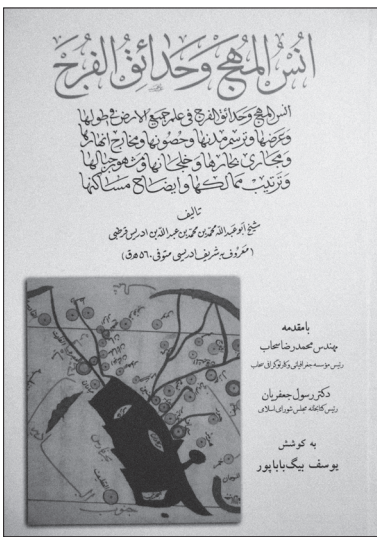
در مقدمه‌ای که گردآورنده این كتاب آورده، ضمن درآمدی مختصر بر علم جغرافیا در عالم اسلام، به توضیح نقشه‌های جهان نما در آثار جغرافیایی دوره اسلامی پرداخته و تصویر چند نقشه جهان نما را نیز از کتب مختلف آورده است. وی در این مقدمه اذعان داشته که در متون جغرافیای دوره اسلامی، جغرافیای توصیفی نمادی و رمزی غالباً با یکدیگر مخلوط شده و چنان است که حد فاصل دقیقی میان جغرافیای علمی بدان صورت که اکنون آموخته می‌شود و جغرافیای رمزی که در آن جهات، کوه‌ها، رودها، جزیره‌ها و غیره، نمادهای جهان آسمانی هستند دیده نمی‌شود. تصور مسلمانان در مورد زمین، همواره تحت تسلط کوه مرکزی کیهانی قاف بوده است و هفت اقلیم

زمینی که به شکل تصاویری از آنچه در آسمان است، جلوه‌گر می‌شدند و در واقع متناظر با هفت اقلیم آسمان بودند. از اینجاست که رابطه عمیقی بین علم جغرافیا و نجوم به وجود آمده است.

جغرافی دانان مسلمان از كتاب جغرافیای بطلمیوس استفاده فراوان بردند. در واقع این كتاب را شالوده و سنگ بنای علم جغرافیا در میان مسلمانان می‌دانند و آثار دیگر جغرافی نویسان یونانی نظیر ارسطو، مارینوس و اراتوستن نیز با دقت زیاد به عربی ترجمه شدند و مشتاقانه بررسی و مطالعه شدند.

نقشه‌های جهان نمایشگر تلاش‌های چندین ساله جغرافی دانان مسلمان در شناخت گوشه و کنار جهان معلوم آن زمان و ارائه یک نقشه درست از آن است. در میان آثار جغرافیایی موجود که در دوره اسلامی تألیف شده، تنوع کیفیت و کمیّت ترسیمی این نقشه‌ها کاملاً مشهود است. دانشمندان و صاحبان آثار با توجه به تعیین مرکزیت زمین یا ترسیم نقشه‌های اقلیم اسلامی صرف و یا کل عالم، صوره الارض خویش را ترسیم می‌کردند. تقریباً در اغلب کتب مهم جغرافیایی، اشکال هندسی از نقشه اقلیم مختلف کل جهان یا قسمتی از آن برگرفته از تصورات آنها از زمین دیده می‌شود.

با توجه به آنچه در مقدمه این كتاب آمده، چنین به دست می‌آید که ابو عبدالله محمد بن محمد بن عبدالله بن ادريسي از خاندان ادريسيان علوی بود که روزگار حقی را که در خلافت داشتند طلب می‌کردند. به همین دلیل مؤلف به شریف ادريسي شهره شد. بنیانگذار دولت ادريسيان، ادريس اول، از مشرق به مراکش گریخت و در نواحی سبته

بایقمه
چندس محمدرضا سبحان
رئیس موسسه جغرافی و کارتوگرافی
دكتور رسول جعفریان
رئیس كتابخانه مجلس شورای اسلامی
به كوشش
يوسف بيگ باباپور

اما گفته شده که ادیسی ملاحظات تازه خود را در این کتاب پیاده کرده، ولو آنکه فشرده مطالب نزه‌المشتاق را نیز در آن جای داده است. شاید بتوان گفت که این کتاب تکمله و در عین حال خلاصه‌ای ترتیب یافته بر مبنای کتاب عمده اوست.

بنابراین قضیه رابطه میان این دو کتاب ادیسی همچنان به جا خواهد ماند؛ زیرا به حق موضوعی پیچیده است. جالب توجه آنکه کتاب ادیسی کوچک، اقلیم هشتمی نیز دارد که به هفت اقلیم اضافه شده و آن خط استواست و وصف آن نیز در جای جای کتاب آمده است.

البته ناگفته نماند که چنان‌که دیدیم در نام کتاب نیز در منابع و نسخه‌های مختلف اختلاف وجود دارد، اما در نسخه ما که به گنجینه پرغنیمت کتابخانه مجلس شورای اسلامی تعلق دارد، در مقدمه به نام کتاب تصریح شده و نام آن به صورت انس المهیج و روض الفرج آمده، اما در خود این نسخه در صفحه عنوان که افزوده کاتب است باز اختلافی در نام کتاب دیده می‌شود و آن اینکه به جای کلمه «روض»، «حدایق» آمده است.

مشخصات نسخه حاضر چنین است: «خط نسخ زیبا، تاریخ کتابت قرن ۱۱ هجری، عناوین به ثلث و شنگرف، تصحیح شده، در دو برگ آغازین یادداشتی که کتاب را سلطان ملک به واسطه میر عزیزک فرستاده به سال ۱۱۰۰ ق و نام کتاب و مؤلف به خط کاتب و چند یادداشت دخول کتاب در عرض به سال‌های ۱۱۰۰ ق و ۱۱۱۰ ق و ۱۱۲۷ ق. با مهرهای ناخوان و یادداشت‌های هبه کتاب به رستم محمد خانا حاکم سمنان و خوار و دماوند و فیروزکوه به سال ۱۱۰۰ ق با مهر مربع «بندۀ... شاه صفی» آمده است، جلد روغنی دو رو، رو تریج و سرتریج و لچکی دار با نقش گل و بوته، اندرون گل لاله، ابعاد نسخه ۲۰/۵ * ۲۹/۵ سم. ۱۵۲ برگ، ۱۶ سطر».

در نسخه ما ۷۲ تصویر از اقلیم سبعة وجود دارد که هر اقلیمی تقریباً در ده جزء توضیح داده شده است. بنا به گزارش کراچکوفسکی، نسخه استانبول یک نقشه نسبت به نسخه ما زیاده دارد و چون دسترسی بدان برای ما میسر نبود، معلوم نشد که کدام نقشه است.

بنا به گفته جناب بیگ باباپور، نسخه حاضر در مجلس شورای اسلامی که اکنون منتشر شده، غلط‌های استنساخی در ضمن خود دارد که ناشی از بی‌سوادی کاتب آن بوده است. کاتب نام بسیاری از شهرها را که برای وی نام‌نوس بوده، بی‌نقطه ضبط کرده و گاه هر دو صورت نقاط تحتانی و فوقانی یک حرف را که شک داشته، همزمان ثبت کرده، اما نسخه در بسیاری موارد در چنین جاهایی کم نقطه است. این امر باعث شد تا از استخراج اعلام مکان‌ها در آخر کتاب صرف نظر شود.

در سال ۱۷۲۱ ق امارتی مستقل بنیاد کرد و از پس وفات در سال ۱۷۷۱ ق یکی از اولیای شهره شد که هنوز هم این شهرت در افریقا باقی است. بنیاد شهر فاس با نام فرزند وی ادیسی دوم (۱۷۷۱-۱۸۱۳ ق) پیوسته است. دولت ادیسیان تا سال ۳۷۵ ق بیشتر نپایید. اجداد ادیسی امیران کوچک مالقه (مالاکا) بودند و آنان نیز نتوانستند قدرت خود را مدتی دراز حفظ کنند و ناچار در قرن پنجم هجری به سبته رفتند و گویا ادیسی به سال ۴۹۳ ق در آنجا متولد شد.

ظاهراً رابطه خاندان وی با اندلس برقرار شد و ادیسی در قرطبه که یک مرکز بزرگ فرهنگی بود علم آموخت. وی این شهر را خوب می‌شناخت و گزارش عمومی که از آن آورده، نمودار معرفت بی‌واسطه اوست.

پرو رونق‌ترین دوران زندگی ادیسی در شهر پالرمو گذشت. کتاب بزرگ وی، نزه‌المشتاق فی اختراق الاقواق نیز آنجا به وجود آمد. اندیشه کتاب به دوران شکوه تمدن سسیل در حکومت نورمان‌ها مایه گرفت و به همت روزه دوم وجود یافت. این مطالب را خود وی در مقدمه کتاب در ضمن سخن از نقش پادشاه نورمان در این کار و اینکه اندیشه کتاب جغرافیا چگونه و در چه شرایطی صورت گرفته، با عباراتی زنده بیان می‌کند.

کراچکوفسکی گزارش می‌دهد که مدت‌ها پیش معلوم شده که ادیسی در زمینه جغرافیا کتاب دیگری به نام روض الانس و نزه‌النفس دارد که برای گیوم اول (۱۱۵۴-۱۱۶۶ ق) فرزند و جانشین روزه تألیف کرده است. به جز عنوان، پاره‌ای از قطعات این کتاب را می‌شناسیم که ابوالفدا به قرن چهارم نقل کرده و از آن به عنوان کتاب المسالک و الممالک نام برده است. چندی پیش نسخه‌ای از آن در استانبول به دست آمد با عنوان روض الفرج و نزه‌المهیج که ظاهراً قسمتی از این کتاب است و هفتاد و سه قطعه نقشه دارد و تاریخ آن به سال ۵۵۸ ق. مربوط می‌شود. این کتاب در محافل علمی به عنوان ادیسی کوچک (الادیسی الصغیر) معروف شده تا با نزه‌المشتاق (الادیسی الکبیر) اشتباه نشود.

چنان‌که ادیسی در مقدمه این کتاب گفته، هدف از تألیف این کتاب به دست دادن خلاصه‌ای از آرای جغرافیایی خود است و دوباره در مقدمه، از آن دوازده کتابی که در مقدمه نزه‌المشتاق یاد کرده است، به عنوان منابع خود نام می‌برد. افزون بر آن همه آنچه در غرب دیده یا از جهانگردان شنیده می‌آورد و از امکاناتی که ملک روزه برای تألیف کتاب بزرگ‌تر او فراهم آورده بود استفاده می‌کند. به‌ویژه در مورد اخبار بلاد روم همچون آلمان، فرانسه، پروانس، گاسکونی، بریتانیا، نورماندی، آکویلیا، توسکانی، لومباردی و نیز مجارستان، روس، قیچاق و کیماک گوید: «همه این بلاد را به دقت وصف کردم و در صورت لزوم به تفصیل سخن آوردم».

بعضی عقیده دارند که این کتاب خلاصه‌ای از کتاب مفصل اوست،

دین اختیاری یا دین اجباری؟

بررسی موضوع ارتداد و احکام مرتدین از صدر اسلام تا عصر حاضر

دین اختیاری یا دین اجباری؟ بررسی موضوع ارتداد و احکام مرتدین از صدر اسلام تا عصر حاضر؛ طه جابر العلوانی؛ ترجمه امین سلیمانی؛ ج ۱، تهران: نشر احسان، ۱۳۹۲.

غلامرضا نوعی

دانشجوی دکتری مطالعات اسلامی دانشگاه مالایا.

معرفی اجمالی

العلوانی برای نشان دادن اهمیت بحث حد «ارتداد» و بهره‌برداری‌های سیاسی از آن و رعایت نکردن جانب احتیاط در پدیده تکفیر، در ابتدای

فصل اول کتاب به ذکر حادثه‌ای می‌پردازد که خود شاهد و ناظر آن بوده است. وی به اقدام حکومت بعث عراق در اعدام ۵۵۰۰ نفر از کمونیست‌ها در سال ۱۹۶۳ م می‌پردازد که یک رقیب سیاسی در پی حذف مخالفان خود، با توسل به فتاوی مراجع شیعه و سنی آن زمان برآمده بود. از همین رو ایشان دسیسه و توطئه برخی دولت‌ها را همانند «غولی هراسناک» می‌داند که «از مسئله ارتداد برای سرکوب آزادی فکر و عقیده» بهره‌برداری می‌کنند. (ص ۲۷) او در ادامه به ذکر یک پرونده جنجالی دیگر که در سال ۲۰۰۶ م بر سر مجازات فردی افغان تبار به نام عبدالرحمن عبدالمنان که به مسیحیت گرویده می‌پردازد (ص ۳۰) و جنجال بر سر آن را دستاویزی از سوی غربیان برای ضربه زدن به پیکر شریعت اسلامی می‌داند. العلوانی به چند پرونده جنجالی دیگر که طی سنوات اخیر درباره قضیه ارتداد بوده به تفصیل می‌پردازد. مؤلف به صراحت بیان می‌دارد که مسئله «ارتداد» در ابتدا قضیه‌ای سیاسی بود و به صورت سیاسی ادامه یافت و به صورت سیاسی هم باقی خواهد ماند و جانب دینی در آن ضعیف و کم‌رنگ بوده و در گذشته، حال و آینده هم تنها زمانی برجسته می‌شود که بخواهند آن را در خدمت منافع سیاسی و مسائل مربوط به آن درآورند. (ص ۳۱) او در حالی که به مدافعان غربی آزادی می‌تازد، از آزادی دینی در دین اسلام دفاع می‌کند و آزادی مورد نظر خود را متأثر از افکار لیبرالیستی و اندیشه‌های غربی نمی‌داند، بلکه آن را برگرفته از دیدگاه‌های اصیل اسلامی و برداشت‌های صحیح برگرفته از قرآن و سنت که علمای اسلامی در دوران‌های طلایی و شکوفایی اسلامی استنباط کرده‌اند می‌داند (ص ۳۴)

العلوانی در ادامه مباحث در جایگاه یک متخصص در اصول فقه و یک عالم شریعت، ادعای اجماع در مورد وجوب قتل مرتد را رد می‌کند و به تبیین حد از دیدگاه قرآن و فقه اسلامی می‌پردازد. وی کاربرد حد به معنی عقوبت و مجازات را نادرست و مراد از حد در دیدگاه قرآن را

طه جابر العلوانی از محققان برجسته معاصر در حوزه علوم اسلامی است. او در سال ۱۹۳۵ م در شهر فلوجه عراق به دنیا آمد. تحصیلات تکمیلی خود را در دانشگاه الازهر مصر گذراند و در سال ۱۹۷۳ م به دریافت درجه دکترا در رشته اصول فقه از این دانشگاه نائل آمد. العلوانی از بنیانگذاران «موسسه جهانی اندیشه‌ی اسلامی» (المعهد العالمی للفکر الاسلامی) در ویرجینیای امریکاست. یکی از اهداف این مرکز، «اسلامی‌سازی معرفت» است. او در فضای اندیشه‌ای ایران نیز بیشتر با مقولاتی در همین راستا شناخته می‌شود. از جمله آثار العلوانی نظیر اسلامیة المعرفة بین الأمس والیوم، مقدمة فی اسلامیة المعرفة، اصلاح الفکر الاسلامی، الأزمة الفکرية ومناهج التغيير در اطراف این مقوله می‌چرخد. ایشان چند اثر نیز در فقه و اصول نظیر الاجتهاد والتقلید فی الإسلام و اصول الفقه الاسلامی، همچنین تصحیح کتاب المحصول فی علم اصول الفقه (امام فخر رازی) دارد. العلوانی افزون بر مطالعات گسترده و آثار متعدد قرآنی، دغدغه مقاصد و اجرای شریعت اسلامی را نیز دارد و در این زمینه کتاب مقاصد الشریعه و آثاری در باب حقوق متهم تالیف نموده است.^۲ کتاب حاضر لا اکره فی الدین: بحث فی إشکالية الردة والمرتدین من صدر الإسلام إلى الیوم نیز در همین راستا به چاپ رسیده است. او می‌گوید پیش نویس این بحث را در سال ۱۹۹۲ م آماده کرده، اما به دلیل نگرانی از موضع‌گیری علیه «موسسه جهانی اندیشه اسلامی» که وی ریاست آن را برعهده داشته، از چاپ آن منصرف شده است. چاپ اول کتاب از سوی مکتبه الشروق الدولية در سال ۲۰۰۳ م و در چاپ دوم ضمن بازبینی و افزودنی‌هایی با همکاری المعهد العالمی للفکر الإسلامی در سال ۲۰۰۶ م در ۱۹۸ صفحه به چاپ رسیده است. پیش‌تر بخشی از این کتاب به زبان فارسی با عنوان «پژوهشی در حکم ارتداد» با ترجمه علی عزیزی از سوی همین ناشر به چاپ رسیده بود که اینک به صورت کامل توسط مترجم دیگری ارائه شده است.

۱. از جمله رک به: «اسلامی‌سازی معرفت»: مجید مرادی؛ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۵ و «تبیین و تحلیل نظریه اسلامی‌سازی معرفت از دیدگاه فاروقی و علوانی»: عبدالحسین خسروپناه؛ مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، سال شانزدهم بهار ۱۳۹۱، شماره ۵۰ و «معرفت‌شناسی اسلامی در تطبیق با نظام‌های معرفتی دیگر»، پگاه حوزه ۱۳۸۲، شماره ۹۶ و ۹۷.

۲. برای اطلاعات بیشتر درباره ایشان رجوع شود به: www.alwani.net.

همان قوانین و احکام الهی می‌داند و می‌گوید: «اگر عرب کلمه حد را به معنی حایل میان دو چیز به کار برده است، این امر به وضع لغوی و اصطلاحی آنها برمی‌گردد و نباید آن را بر قرآن تحمیل کرد؛ زیرا قرآن دارای زبان و اصطلاح مختص به خود است.» (ص ۴۵) وی برای اثبات مدعای خود به شواهد متعدد از آیات قرآن استناد می‌کند که این کلمه به معنی عقوبت بکار نرفته است، بلکه تمام آن معانی به مفهوم ضرورت التزام و پایبندی به قوانین و احکام الهی است. بر این اساس او با اظهار شگفتی این سؤال را مطرح می‌کند که چگونه فقهای اسلامی این مفهوم قرآنی را تنها به معنی عقاب و مجازات استعمال نموده‌اند؟ (ص ۴۹) اتفاقاً همین دیدگاه ایشان مورد اعتراض دیگران قرار گرفته، به طوری که در پایان این کتاب پیوستی شامل تعلیق شیخ عبدالله بن شیخ محفوظ بن بیه آمده که ایشان ضمن ستایش علمی از مؤلف و هم‌داستانی با او در بسیاری از مباحث، از جمله سوء استفاده از احکام شرع اسلام در تکفیر و نسبت دادن ارتداد به دیگران، اشکالی بر العلوانی وارد می‌سازد که همین تعریف اصطلاحی او از کلمه حد است. (ص ۲۱۹) بیه بر این عقیده است که: «فقها در کاربرد کلمه حد از مصطلح قرآنی تجاوز نکرده‌اند، بلکه ضروریات قوانین فقهی آنها را وادار به استعمال کلمه حد به معنی خاصی نموده است.» (ص ۲۱۹)

فصل‌های ابتدایی کتاب (اول، دوم، و سوم) در موضوعات عمومی‌تری چون خطر نفوذ و ارتباط فرهنگی پیش از داشتن اسلوب و الگوی اسلامی به انجام رسیده است. همچنین نویسنده به تفصیل از ارتباط و تداخل میان میراث اسلامی و میراث یهودیت و نیز اهداف، نقش و نفوذ یهودیان در جعل حدیث سخن گفته است. در واقع موضوع احکام شرعی ارتداد از فصل چهارم آغاز می‌شود. نکات مهمی که نویسنده در این فصل بدان پرداخته شامل موارد زیر است: حقیقت ارتداد در پرتو آیات قرآن، معنا و مفهوم کُفر ارتداد در قرآن و آثار ناشی از آن، آزادی باور و عقیده از مقاصد مهم شریعت اسلامی است، سبب نزول آیه «لا اکره فی الدین» و در پایان این فصل کفر اصلی و کفر پس از اسلام را بررسی کرده است. می‌توان خلاصه کلام ایشان در این فصل در این عبارت خلاصه نمود: «با وجود اینکه آیات قرآن قبح و زشتی ارتداد را به روشنی تبیین کرده، اما در همان حال هیچ‌گونه عقوبت و مجازات دنیوی برای آن متذکر نشده است.» (ص ۱۱۷)

فصل‌های ابتدایی کتاب (اول، دوم، و سوم) در موضوعات عمومی‌تری چون خطر نفوذ و ارتباط فرهنگی پیش از داشتن اسلوب و الگوی اسلامی به انجام رسیده است. همچنین نویسنده به تفصیل از ارتباط و تداخل میان میراث اسلامی و میراث یهودیت و نیز اهداف، نقش و نفوذ یهودیان در جعل حدیث سخن گفته است. در واقع موضوع احکام شرعی ارتداد از فصل چهارم آغاز می‌شود. نکات مهمی که نویسنده در این فصل بدان پرداخته شامل موارد زیر است: حقیقت ارتداد در پرتو آیات قرآن، معنا و مفهوم کُفر ارتداد در قرآن و آثار ناشی از آن، آزادی باور و عقیده از مقاصد مهم شریعت اسلامی است، سبب نزول آیه «لا اکره فی الدین» و در پایان این فصل کفر اصلی و کفر پس از اسلام را بررسی کرده است. می‌توان خلاصه کلام ایشان در این فصل در این عبارت خلاصه نمود: «با وجود اینکه آیات قرآن قبح و زشتی ارتداد را به روشنی تبیین کرده، اما در همان حال هیچ‌گونه عقوبت و مجازات دنیوی برای آن متذکر نشده است.» (ص ۱۱۷)

العلوانی در فصل پنجم به موضوع قتل مُرتد در سنت فعلی و قولی پیامبر (ص) می‌پردازد. ایشان بیان می‌دارد که اصول قرآنی و منهج معرفتی قرآن با حدود دویست آیه به وضوح، آزادی عقیده را به رسمیت شناخته، از این رو نباید از سنت پیامبر انتظار داشت که موضع‌گیری آن برخلاف قرآن باشد. (ص ۱۲۲) مؤلف ادعا می‌کند آن حضرت شاهد صدها نمونه از کسانی بوده که ایمان آورده و سپس به نفاق و ارتداد گرویده‌اند و حتی پس از خروج از اسلام به آزار و اذیت پیامبر و مومنان

العلوانی در فصل پنجم به موضوع قتل مُرتد در سنت فعلی و قولی پیامبر (ص) می‌پردازد. ایشان بیان می‌دارد که اصول قرآنی و منهج معرفتی قرآن با حدود دویست آیه به وضوح، آزادی عقیده را به رسمیت شناخته، از این رو نباید از سنت پیامبر انتظار داشت که موضع‌گیری آن برخلاف قرآن باشد. (ص ۱۲۲) مؤلف ادعا می‌کند آن حضرت شاهد صدها نمونه از کسانی بوده که ایمان آورده و سپس به نفاق و ارتداد گرویده‌اند و حتی پس از خروج از اسلام به آزار و اذیت پیامبر و مومنان

را در افقی وسیع‌تر هم بررسی کرد. همچنان که برخی از اندیشمندان معاصر ایرانی اخیراً در این وادی قدم نهاده‌اند. آنان میان «وجوب فقهی» و «وجوب اخلاقی» حکم ارتداد تفکیک قائل شده‌اند و آن را مورد ارزیابی اخلاقی و نه فقهی قرار داده‌اند. برخی دیگر از همین نواندیشان دینی مبانی کلامی را نیز در این موضوع دخیل می‌دانند. از این‌رو بحث درباره‌ی این پدیده را نمی‌توان چندان تمام‌شده و قدیمی تصور کرد. شایان ذکر است در میان اندیشمندان اهل سنت تاکنون نگاه فقهی غالب‌تر بوده و در بحث کمتر از جنبه‌های دیگر مورد کنکاش قرار گرفته است.

اسامی افراد و وقایعی که بر سرشان آمده پرداخته می‌شد، به تألیف چندین جلد کتاب نیاز بود. (ص ۲۰۲)

در پایان بیان دو نکته لازم است: اولاً از آنجا که نویسنده اثر، خود یک عالم برجسته و متخصص در شریعت اسلامی است و در پی مخالفت و یا تشکیک در احکام اسلامی برنیامده، بلکه در پی حل چالش‌های موجود میان اندیشه اسلامی باقی‌مانده از اعصار و زیست در دوران مدرن است، پس خواندن این اثر در فضای کنونی ایران پیشنهاد می‌شود. ثانیاً فارغ از مباحث فقهی، می‌توان موضوع اجبار در دین

تازه‌های نگارش و نشر

معرفی اجمالی

احکام مهریه
از منظر فقه شیعه

احکام مهریه از منظر فقه شیعه؛ تألیف حسین حلبیان؛ تهران: آبادگران، ۱۳۹۲.

محمدحسین عبدلی آشتیانی

۱. معرفی اجمالی

کتاب ارزشمند احکام مهریه از منظر فقه شیعه که توسط حسین حلبیان تألیف شده اثری است در فقه امامیه که با اجتهاد مبتنی بر قرآن کریم و عترت سید المرسلین (صلی الله علیه و آله) به بررسی دقیق و گسترده در موضوع مهریه پرداخته است. این کتاب در سال ۱۳۹۲ هجری شمسی در تهران (نشر آبادگران) چاپ شده است و خلاصه‌ای است در بیش از ۹۰ صفحه، برآمده از کتابی مفصل با نام بررسی احکام مهریه در فقه شیعه که حضرت آیت الله سید محمد مهدی موسوی خلخالی در قسمتی از تقریظ متین خود درباره‌ی آن اثر و مؤلف آن فرموده‌اند: «الحق جای تقدیر و تشویق می‌باشد. شکر الله مساعیه الجمیلة. توفیقات این عزیز را از خدای متعال مسئلت داریم و امید است که مورد عنایات خاصه حضرت بقیة الله (عجل الله فرجه) قرار گیرد و انتظار می‌رود که همین راه را در سایر مسائل فقهی ادامه دهد و پیشنهاد می‌شود که سایر عزیزان طلاب و محصلین در حوزه‌های علمیه همین روش را در مسائل فقهی عمل کنند؛ زیرا اجتهاد واجب کفایی است و وجود مجتهد در جامعه ی اسلامی ضروری است.»

۲. معرفی دیگر آثار مؤلف

مؤلف این کتاب که از استادان سطوح عالی در حوزه علمیه قم است دارای آثار دیگری نیز می‌باشد که برخی از آثار ایشان عبارت است از:

۱. تقریرات درس خمس آی تالله میرزا علی آقای فلسفی (رحمه الله).

۲. رساله‌ای در استصناع.

۳. رساله‌ای در شروط.

احکام مهریه
از منظر فقه شیعه

نگارنده،
حسین حلبیان

۴. رساله‌ای در حدّ رجم.

۵. رساله‌ای در استصحاب تعلیقی.

۳. عناوین مطالب کتاب

کتاب احکام مهریه از منظر فقه شیعه در بیش از ۹۰ صفحه،

یک مقدمه و سه فصل تنظیم شده که به ترتیب ذیل می‌باشد:

مقدمه

فصل اول: ماهیت و اسباب

مبحث اول: ماهیت عقد نکاح و مهر

مبحث اول: اسباب مهر

فصل دوم: بررسی تفصیلی مهر در نظام حقوقی اسلام

فصل سوم: تفویض مهریه

مبحث اول: تفویض بضع

مبحث دوم: تفویض مهر

مراجع و مآخذ

۴. گستره تحقیق

در این کتاب با بهره‌گیری از حدود صد منبع معتبر از تفاسیر قرآن کریم، مصادر حدیثی شیعه و عامه کتب فقه امامیه و عامه، کتب حقوق و اقتصاد، نشریات و مجلات، نرم‌افزارها و پایگاه‌های اینترنتی به بررسی جوانب مختلف موضوعات و مسائل پرداخته شده است.

همچنین آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی بیان فرموده: «فرد اگر بدهی خود را ندهد، به زندان می‌اندازند تا عسراو ثابت شود و حال آنکه عسر مطابق اصل است؛ زیرا فرد که از مادر متولد می‌شود، چیزی ندارد و معسراست و همان استصحاب می‌شود. ابتدا باید پسر او ثابت شود که بعد اگر نداد او را به زندان بیندازند و روایت هم بر این امر دلالت دارد (لَى الْوَالِدِ بِالذَّيْنِ يَجُلُّ عِزُّهُ وَ عُقُوبَتُهُ)^۲ این زندان انداختن مخالف حکم شرع است»^۳.

۲. شیخ طوسی، الأمالی، ص ۵۲۰.

۳. ناصر مکارم شیرازی، درس خارج مسجد اعظم، ۱۳۹۰/۸/۱۱، رک به: www.eshia.ir.

۵. عبارتی از کتاب «احکام مهریه از منظر فقه شیعه» بسیاری از افراد به دلیل عدم توانایی در پرداخت مهریه زندانی شده‌اند، در حالی که آیت‌الله سید محمود هاشمی شاهرودی بیان داشته: «زندان برای دیه و مهریه خلاف شرع است و برخی از مراجع به تاژگی اعلام کرده‌اند که حکم زندان برای مهریه خلاف شرع محسوب می‌شود». و افزوده: «خیلی از افراد شرور زندان نمی‌روند، در حالی که برخی افراد برای مهریه و دیه در زندان به سر می‌برند و در این موارد خود قانون هم باید اصلاح شود»^۱.

۱. روزنامه قدس، یکشنبه ۳ آذر ۱۳۸۷، صفحه اول.

با تکیه بر حوزه علوم قرآن و حدیث

پاکتچی، احمد؛ روش تحقیق با تکیه بر حوزه علوم قرآن و حدیث؛ تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۱.

نیره خداداد شهری

کارشناس کتابداری و اطلاع‌رسانی

مقدمه

واژه Method در اصل کلمه‌ای یونانی است و برخلاف اینکه آن را کلمه‌ای دشوارفهم تصور می‌کنیم معنای بسیار ساده‌ای دارد. کلمه «متد» یعنی راه. برای کشف یک مجهول، باید راهی را طی کرد که گاهی راه سختی است.

کوشش «روش‌شناسی» بر این است که به همان اندازه که رفتن راه سخت است، ارائه آن آسان باشد؛ یعنی زبان آسانی برای توضیح کار سختی که انجام داده‌ایم داشته باشیم. روش‌شناسی چند کار برای ما انجام می‌دهد. هم زبان مشترک بین محققان و پژوهشگرانی است که در یک حوزه علمی کار می‌کنند و هم زبان مشترکی است که می‌تواند حوزه‌های مختلف علمی را به هم پیوند دهد. همچنین ابزاری است که می‌تواند کوشش‌های فردی را به یک کوشش جمعی برای تولید علم تبدیل کند و نیز جای کوشش‌های فردی را در یک مجموعه، مشخص و تعریف کرده و امکان اتصال یک فرد به جامعه علمی را فراهم سازد. برآیند همه این فعالیت‌ها در تحقیقات علمی، از جمله استناددهی اعتمادسازی است.

در ادامه ضمن معرفی نویسنده این کتاب و نمایی کلی مطالب ارائه شده در آن، دلایلی که خواندن کتاب را توجیه می‌کند برمی‌شمریم.

معرفی نویسنده

احمد پاکتچی متولد سال ۱۳۴۲ در تهران، دین‌شناس و زبان‌شناس

ایرانی، عضو شورای عالی علمی مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، عضو هیئت علمی دانشگاه امام صادق (ع)، رئیس گروه علوم و قرآن و حدیث دانشکده الهیات

این دانشگاه و مدیر کنونی گروه نشانه‌شناسی هنر در فرهنگستان هنراست. ایشان دکتری خود را در رشته‌های مطالعات دین‌شناسی در سال ۱۹۹۳ و در رشته زبان‌شناسی تاریخ در سال ۱۹۹۷ از دانشگاه آلمانی قراقرستان اخذ نمودند. وی تحصیلات حوزوی خود را تا مرحله اجتهاد، نزد بزرگترین عالمان تهران همچون آیت‌الله اردکانی گذرانده است و از ویژگی‌های منحصر به فرد ایشان تسلط و آشنایی با بیش از ۱۵ زبان خارجی زنده و باستانی است. تألیفات وی عبارتند از: نقد متن، تاریخ حدیث، تاریخ تفسیر، ماهیت علوم قرآن، روش تحقیق عمومی، روش تحقیق با تأکید بر مطالعات اسلامی و بیش از هفتصد مقاله در دایرةالمعارف بزرگ اسلامی و مجلات زبان‌شناسی و اسلام‌شناسی داخلی و خارجی.

گزارشی از کتاب

در مقدمه بیان شده است که مطالب ارائه شده کتاب، صورت پیاده شده از مجموعه دروسی است که با همین موضوع از سوی نویسنده ارائه شده است. البته تفاوت ماهوی میان القای درس و

مشکل اساسی بیشتر محققان، یافتن موضوعی بدیع، اصیل و مفید برای پژوهش است. از طرفی «اکثر کسانی که بحث آنها روش تحقیق است، به مرحله پایانی که بیشتر جنبه آیین نگارشی دارد می‌پردازند و درست دو مرحله ابتدایی را که اهمیت زیادی دارد نادیده می‌گیرند». دقیقاً به همین دلیلی که ذکر شد نویسنده برخلاف بسیاری از کتاب‌های روش تحقیق که تعداد صفحاتی که به این مبحث اختصاص می‌دهند از انگشتان یک دست هم فراتر نمی‌رود، بیش از سی صفحه از مباحث کتاب را به این موضوع اختصاص می‌دهد. وی مشکل اصلی دریافت را الگوهای «روزمه‌شده» و «خودکارشده» فهم می‌داند و معتقد است این حالت خودکارشدگی موجب می‌شود که ذهن ما فقط کارکردهای روزمره داشته باشد و اجازه فراتر رفتن از این کارکردهای روزمره و کشف جدید به ما ندهد. پس برای غلبه بر الگوهای خودکار و سهولت دریافت موضوع، دو راه حل ارائه می‌دهد:

۱. روش‌های واکاوی و واسازی (واسازی به یاری بازبینی دوگان‌ها، واسازی به یاری دلالت‌های چندگانه، ترجمه وارونه و واسازی به یاری عکس)

۲. فرق‌گذاری بین تبیین و توجیه (توجیه به دلیل گرایش‌های غالبی مانند تعصبات مذهبی، ملی، قومی، صنفی و ...)

عنوان فصل سوم که نیمی از مطالب کتاب را به خود اختصاص داده، روش‌شناسی است. گام بعد از انتخاب موضوع، یافتن روش برای مطالعه آن موضوع است. نویسنده سه نوع مطالعه تاریخی، تطبیقی و تحلیلی را نام می‌برد و هر یک را به صورت مبسوط توضیح می‌دهد.

۱. **مطالعه تاریخی:** زمانی به یک مطالعه تاریخی می‌پردازیم که زمان الف و ب وجود داشته باشد و ما به دنبال اختلاف موقعیت از زمان الف تا زمان ب باشیم. انواع تحولاتی که ممکن است در یک انگاره، ایده یا اندیشه رخ دهد، در چند گونه اصلی طبقه‌بندی می‌شود.

■ تاریخ‌اندیشه یا انگاره که گونه‌های تحول در انگاره عبارتند از: توسعه معنایی، تحدید یا تضییق معنایی، استعاره و مجاز، تحول در اثر تماس. این گونه‌ها به این دلیل مطرح شده که بدانیم وقتی صورت مسئله ما یک امر تاریخی است، باید انتظار چه نوع تحولاتی را داشته باشیم.

■ بُعد دیگر تحولات کارکردی در ساختار است. در یک ساختار، رابطه عناصر با یکدیگر براساس کارکرد تعریف شده است که تحولات ممکن است در کارکردهای آشکار، عناصر آشکار، توسعه براساس الگوگیری و توسعه و تضییق براساس بازتعریف باشد.

۲. **مطالعه تطبیقی:** در چهار سطح مطالعه تطبیقی خرد، کلان، متوازن و نامتوازن (نامتوازن دورکنی، چندرکنی، فاصله تاریخی میان ارکان، فاصله‌گفتمانی میان ارکان) بحث شده است.

تألیف وجود دارد که در آماده‌سازی اثر کوشش شده تا حد ممکن از خطاها کاسته و مطالب مستند شوند.

کتاب در چهار فصل کلی به نگارش درآمده است.

عنوان فصل اول شکل‌گیری مفهوم جدید روش تحقیق است. چنان‌که از نام فصل پیداست درباره اصطلاح جدید روش تحقیق و چگونگی شکل‌گیری آن بحث شده که نویسنده به خوبی موضوع را از لحاظ تاریخی تبیین می‌کند. در ادامه فصل مختصری در مورد ارکان و گونه‌های پژوهش بحث شده است.

ارکان پژوهش عبارتند از: هدفمند بودن، روشمند بودن، مستند بودن، دقیق بودن و داشتن زبان مشترک.

دو گونه پژوهش نیز معرفی می‌شود.

۱. پژوهش تبیینی و پژوهش اکتشافی: که در پژوهش اکتشافی تمام وزن پژوهش بر روی «روش» است و نهایت تلاش انجام می‌شود تا روش در نهایت دقت انتخاب گردد، در حالی که ممکن است هنوز مسئله‌ها به خوبی طرح نشده باشد و فرضیه‌ای هم در کار نباشد. در حالی که در پژوهش‌های تبیینی، سرمایه‌گذاری زیادی روی مسئله‌ها صورت گرفته و تا حد ممکن تبیین می‌شوند و فرضیه‌ها پیش‌بینی شده و کمک زیادی به انجام پژوهش می‌کنند.

۲. تاریخی، مقایسه‌ای یا تطبیقی و تحلیلی که در فصل سوم مفصل درباره این گونه‌های پژوهش بحث می‌شود.

از آنجا که اثر در مورد روش تحقیق با تکیه بر علوم قرآن و حدیث است، پانچوی در فصل اول به صورت جداگانه مبحثی در مورد «پیچیدگی‌ها در مطالعه ادیان» دارد و ویژگی‌های خاص قرآن و حدیث را برمی‌شمرد. وی این پیچیدگی را این‌گونه توضیح می‌دهد: «یکی از مشکلات ما این است که روش تحقیق در حوزه مطالعه ادیان کمی پیچیده‌تر از رشته‌های عادی علوم انسانی است. اولین پیچیدگی این است که مطالعه در زمینه دین ممکن است مطالعه درجه اول یا درجه دوم باشد. منظور از «مطالعه درجه اول» در حوزه دین، مطالعه‌ای است که به دنبال توسعه دین و آموزه‌های آن است، در حالی که «مطالعه درجه دوم» به دنبال شناخت دین است...».

از دریافت تا روش عنوان فصل دوم اثر است. به زعم نویسنده «از دریافت تا روش، حد فاصلی است میان لحظه باردارشدن ذهن تا لحظه شکل‌گیری عملی پژوهش. اگر مرحله دریافت وجود نداشته باشد، تمام بحث‌های تحقیق و روش تحقیق، کاری مکانیکی، صوری و در نهایت بی‌اثر خواهند بود...». در این فصل ابتدا مراحل سه‌گانه «دریافت موضوع»، «یافتن مدل و اجرای روش» و «بسط و تدوین» برای انجام کامل یک پژوهش معرفی می‌شود.

فارسی با رویکرد علوم قرآن و حدیث به روش تحقیق پرداخته باشد وجود ندارد. دو کتاب با عناوین اصول البحث و لمحات فی المکتبه و البحث و المصادر به زبان عربی نگاشته شده که قسمت عمده محتوای این کتاب‌ها، ماخذشناسی و روش نوشتن پایان‌نامه است. اغلب روش تحقیق با روش نوشتن پایان‌نامه اشتباه گرفته می‌شود. روش تحقیق باید به ما بیاموزد که تحقیق خود را چگونه انجام دهیم...».

یکی از نقاط قوت و ممتاز این اثر نیز اصیل بودن آن است. اصیل بودن از دو بعد. اول اینکه همان‌طور که نویسنده اشاره کرده کتاب روش تحقیق با رویکرد علوم قرآن و حدیث در زبان فارسی وجود نداشته و نیز رویکرد نویسنده در دسته‌بندی و ارائه مطالب. ارائه مطالبی مهم، مفید و جامع درباره انتخاب موضوع، یافتن روش مناسب برای مطالعه آن و ... کتاب را از این نظر نیز شاخص کرده است.

۲. اشراف و تسلط موضوعی نویسنده: گاهی ممکن است عنوان و موضوع کتابی خاص و منحصر به فرد به نظر برسد، ولی وقتی مطالب مرور می‌شود، به راحتی عدم تسلط نویسنده بر موضوع مشخص می‌شود. اما در این اثر نویسنده استادی است که سال‌ها چنین مبحثی را تدریس کرده و کاملاً بر مباحث ارائه شده اشراف دارد.

۳. مثال‌های ارائه شده در کتاب: تمامی مباحث با مثال ارائه شده و به فهم و درک مطالب کمک زیادی می‌کند. مثال‌ها کاملاً از علوم قرآن و حدیث و مباحث اسلامی مهمی همچون واقعه غدیر خم، ماجرای حکمیت، خوارج و ... استخراج شده‌اند.

۴. نگارش: متن کتاب بسیار ساده و روان است. نمایه انتهایی کتاب نیز به سهولت بازیابی مطالب کمک زیادی می‌کند.

۳. مطالعه تحلیلی: در این نوع مطالعه ابتدا معنای تحلیل توضیح داده شده و سپس به ویژگی عمومی روش‌های تحلیلی، یعنی «تقلیل‌گرایی» توجه شده و در ادامه تحلیل براساس جنسیت، تنوع روش‌های تحلیلی براساس دانش زمینه‌ای و تنوع روش‌های تحلیلی براساس گونه مطالعه مورد بحث قرار گرفته است.

تحلیل براساس گونه مطالعه شامل موارد ذیل است:

- روابط معناشناختی (تحلیل معنایی، تحلیل منطقی، تحلیل لغوی، نام‌شناسی)
- روابط جای‌شناختی (نظام خطی: همسایگی، کرانه‌ها و توابع. نظام فضایی و نظام تحلیلی)
- روابط تراکمی

در فصل پایانی مراحل اجرای پژوهش در دو مرحله کلی یادداشت برداری و فراوری منبع به عنوان اساس پژوهش؛ روند پرورش یک متن طبقه‌بندی شده‌اند.

در بخش یادداشت برداری دو نوع یادداشت اندیشه‌های شخصی و یادداشت ارجاعی آمده است. در قسمت یادداشت اندیشه‌های شخصی ضمن توصیه اکید بر حفظ و پرورش اندیشه‌های شخصی، گونه‌های اندیشه‌های شخصی، یعنی اندیشه‌های بدوی یا گذرا، مطالب جانبی مقالات، نوشته‌های کوتاه و ... بحث شده است.

در قسمت یادداشت ارجاعی، این‌گونه یادداشت‌ها به پنج دسته تقسیم شده است: برداشت مستقیم شامل موارد تجویز نقل قول، استاندارد‌های نقل قول، قالب‌های نقل قول، برداشت با کاهش، برداشت با افزایش، یادداشت گذرا و یادداشت سامان یافته.

چرا باید این کتاب را بخوانیم؟

۱. اصالت موضوع و منحصر به فرد بودن اثر: منصوریان یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های ممتاز هر طرح پژوهشی را اصالت آن می‌داند. منظور از اصالت هر طرح پژوهشی، نو و غیرتکراری بودن آن است. اصالت می‌تواند در موضوع، داده‌ها و یافته‌ها، اندیشه، تفسیر داده‌ها، روش شناختی، کاربردپذیری نتایج و ... باشد.

پاکتچی در پیشگفتار، ضرورت نگارش اثر خود را این‌چنین بیان می‌کند: «تاکنون حدود بیست و چند کتاب در زمینه روش تحقیق به زبان فارسی نوشته شده است. هر نویسنده از زاویه رشته خود و حداکثر اندکی فراتر از آن به روش تحقیق نگریسته است. رشته تخصصی اغلب این نویسندگان، حوزه‌های علوم اجتماعی و تعداد محدودتری نیز فلسفه و روانشناسی بوده که روش تحقیق در علوم انسانی را مدنظر قرار داده‌اند. بنابراین می‌توان گفت در حال حاضر کتابی که در زبان

۱. منصوریان، یزدان؛ مبانی نگارش علمی؛ تهران: نشر کتابدار، ص ۱۳۵، ۱۴۰.

2. Originality.

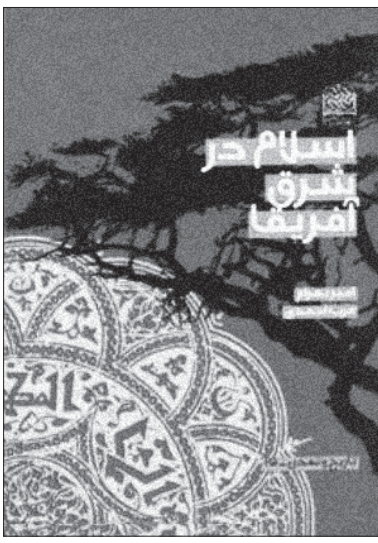
اسلام در شرق آفریقا

معرفی اجمالی

اسلام در شرق آفریقا؛ امیر بهرام عرب احمدی؛ چ ۱، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۱.

غلامرضا نوعی

دانشجوی دکتری مطالعات اسلامی دانشگاه مالایا.

استثمار شدید آنان را توجیه کنند. از این رو به کاربرد عباراتی تحقیرآمیز از این نویسندگان در حالی که صدها هزار نفر از سیاهان در بدترین شرایط استثمارگونه در خلافت اسلامی به سر می‌برده‌اند، به

نوعی تلاش برای توجیه این وضعیت بوده است». (ص ۶۲)

در بخش اول کتاب به تاریخ اسلام در شرق آفریقا و ورود مسلمانان و استقرار دائمی آنان در آن سرزمین پرداخته شده است. بنا بر مستندات مؤلف، اگرچه تاریخ ورود اسلام به سواحل و جزایر شرق آفریقا به نخستین سال‌های هجری قمری باز می‌گردد، ولی آشنایی اعراب با سیاهان این مناطق به صدها سال پیش از اسلام باز می‌گردد. (ص ۶۵) ایشان در فصل اول این بخش به مهاجرت گروهی از ایرانیان شیرازی‌الاصل در قرن چهارم به این مناطق اشاره دارد و تصویری نیز از قبور قدیمی متعلق به شیرازی‌های مهاجر واقع در جزیره زنگبار ارائه کرده است. (ص ۷۴) در این فصل همچنین به وضعیت گسترش اسلام در دوره حاکمیت پرتغالی‌ها و عمانی‌ها تا ورود استعمارگران اروپایی (آلمان و انگلستان) پرداخته شده است. فصل دوم این بخش به تاریخ معاصر اسلام در کشورهای شرق آفریقا اختصاص یافته که مولف به صورت مجزا و به تفصیل در هر سه کشور تانزانیا، کنیا، اوگاندا پرداخته است.

بخش دوم کتاب ابتدا به مسلمانان بومی آن سامان اختصاص یافته است. در این گروه از مسلمانان ابتدا به اهل سنت می‌پردازد که قریب به ۳۵ تا ۴۰ درصد جمعیت شرق آفریقا را تشکیل می‌دهند. مولف همچنین به مقایسه درصد جمعیت دیگر ادیان همچون مسیحیت و برخی ادیان بومی اشاره دارد و به بررسی آمارهای ضد و نقیض در منابع موجود در این باره می‌پردازد. بررسی حضور طریقت‌های متصوفه نظیر قادریه، شاذلیه، عسکریه، رفاعیه و... از دیگر مضامین این بخش از کتاب است که مؤلف به تفصیل درباره هر یک سخن می‌گوید. او در این باره می‌گوید: «تمامی طریقت‌های موجود در آفریقا به نوعی محب اهل البیت (ع) به شمار رفته و احترام فراوانی برای ائمه فائزند». (ص

اقلیت پنجاه میلیون مسلمانان در سه کشور تانزانیا، کنیا و اوگاندا، سابقه بیش از ۱۲۰۰ سال سکونت در شرق آفریقا دارند. حضور مسلمانان مهاجر و بومیان گرویده به اسلام، عمدتاً امری تدریجی، به دور از خشونت و با انگیزه‌های مختلفی از جمله تجارت و بازرگانی بوده است. شناخت بیشتر این دسته از مسلمانان و تأثیر پذیرش اسلام بر وضعیت سیاسی، فرهنگی و اجتماعی آنان از جمله اهداف این کتاب است. مولف در خصوص اهمیت و ضرورت این تحقیق به نقش اسلام در خیزش‌ها و نهضت‌های اسلامی کشورهای این منطقه از آفریقا طی یک سده اخیر اشاره می‌کند و بر این باور است که «موضوع تاریخ اسلام در شرق آفریقا، تاکنون به طور مستقل مورد بررسی محققان داخلی قرار نگرفته است». او بر این باور است که «بیشترین توجه به این موضوع در کتب نویسندگان اروپایی و آمریکایی به چشم می‌خورد» (ص ۱۹) مؤلف ضمن برشمردن برخی از این دستاوردها ادعا می‌کند که اطلاعات موجود در این کتاب‌ها و مقاله‌ها تا حدودی مغرضانه است؛ چرا که این دسته از نویسندگان، مسلمانان را بنیادگرا می‌خوانند. (ص ۲۰) گفتنی است نویسنده خود در بخش هفتم و گفتار پایانی کتاب، به ظهور جریان‌های افراطی در شرق آفریقا به ویژه القاعده در سه کشور کنیا، اوگاندا و تانزانیا به تفصیل می‌پردازد.

بخش مقدماتی کتاب به معرفی سرزمین و مردم کشورهای شرق آفریقا (تانزانیا، اوگاندا، کنیا) از حیث جغرافیای طبیعی، انسانی و تاریخی اختصاص یافته است. مؤلف به بیان دیدگاه مورخان، جغرافی‌دانان و منجمان مسلمانی همچون مسعودی، استخری، ابن حوقل، صاحب حدود العالم، شریف الادریسی، ابن خلدون، ابوریحان، القلقشندی، یعقوبی و... درباره آن سرزمین اشاره دارد. نویسنده در خلال ذکر داستانی به نقل از ناخدا اسماعیل سیرافی در کتاب عجایب الیهند نوشته ناخدا بزرگ شهریار رامهرمزی، به نکته جالب توجهی از قول مؤلف می‌پردازد که در آن به دخالت گسترده دریانوردان عرب اوایل قرن‌های نخستین هجری در تجارت برده و به بردگی گرفتن گروه زیادی از مردم سواحل شرق و جنوب شرق آفریقا اشاره شده است. (ص ۵۰) مؤلف در همین راستا به تلاش برخی از نویسندگان مسلمان قرن‌های نخستین هجری برای پست و فرومایه جلوه دادن سیاهان اشاره می‌کند و می‌گوید: «دانشمندان و محققان آن دوره سعی کرده‌اند از این طریق و همچنین نادیده گرفتن حقوق سیاهان موسوم به زنگی،

رسانه، اقتصاد و... را از دیگر مشکلات جامعه مسلمانان می‌داند. بررسی وضعیت نهادهای آموزشی، مذهبی و قضایی مسلمانان از دیگر مطالب این کتاب است. در این راستا به شرح فعالیت شورای عالی مسلمانان تانزانیا، شورای قرآن تانزانیا، شورای عالی سازمان‌های اسلامی، کانون نویسندگان مسلمان و... پرداخته شده است. مراکز آموزشی، نهادهای مذهبیو دادگاه قاضیان از دیگر محتویات این اثر است. مولف گاه به صورت جزئی به بررسی زندگانی و تألیفات برخی از علمای مشهور مسلمان در کشورهای مزبور می‌پردازد.

سنت‌های دینی، آداب و رسوم مسلمانان از قبیل جشن‌ها، اعیاد مهم اسلامی (نظیر میلادالنبی، عید فطر، مبعث، قربان) و اعیاد خاص شیعیان (ازجمله نیمه شعبان، عید غدیر) از دیگر مضامین کتاب است. در بخش ششم کتاب به بررسی روابط کشورهای اسلامی نظیر ایران، کشورهای عرب حاشیه خلیج فارس و کشورهای شمال آفریقا با این گروه از مسلمانان پرداخته شده است. مؤلف اقدامات مهم دینی و تبلیغی جمهوری اسلامی ایران را پس از انقلاب برشمرده است، اما بر این باور است که اهداف عالی فرهنگی ایران در شرق آفریقا هنوز به طور کامل تحقق نیافته و ظرفیت‌ها و پتانسیل‌های موجود در میان مسلمانان، به ویژه شیعیان، هنوز به طور کامل مورد بهره‌برداری قرار نگرفته است. (ص ۳۶۸) نویسنده در بررسی عملکرد کشور عربستان در این منطقه، افزون بر برشمردن اقدامات متعدد فرهنگی و عمرانی، تأکید بسیاری بر نقد نحوه ورود و عملکرد وهابیت در این منطقه دارد. در بخش پایانی کتاب نیز به صورت مستقل به ظهور جریان‌های افراطی اسلامی خصوصاً القاعده به تفصیل پرداخته شده است. او همچنین تاریخ ورود این گروه را به شرق آفریقا، نخستین سال‌های دهه ۱۹۹۰ می‌داند که در این سال‌ها برخی از مأموران القاعده با دستور مستقیم بن لادن با هدف گشودن جبهه‌هایی جدید علیه منافع آمریکا در پوشش شرکت‌های تجاری به این منطقه رهسپار شدند (ص ۴۰۱)

از نکات مثبت این تألیف جمع‌آوری بخشی از اطلاعات آن از طریق میدانی و بررسی‌های عینی است که مؤلف از نزدیک در مدت حضور خود در دو کشور کنیا و تانزانیا این مطالب را جمع‌آوری کرده است. گفتنی است در برخی موارد، این شیوه ارائه مطلب، سبک کتاب را به گزارش نویسی اداری نزدیک کرده است. این کتاب می‌تواند برای مبلغان مذهبی، سفرا و نمایندگان فرهنگی مفید باشد. در ضمن این کتاب در گروه تاریخ‌نگاری به مرحله دوم از ششمین دوره جایزه جلال آل احمد راه یافته بود.

۱۳۵) در ادامه کتاب به شیعیان بومی در سه کشور تانزانیا، کنیا، اوگاندا پرداخته شده است. نویسنده پیشینه تاریخی این اقلیت کوچک را در سال‌های میانی دهه ۱۹۶۰ میلادی می‌داند که پس از استقلال کشورهای مزبور، شیعیان خوجه اثناعشری برای ادامه حیات خود از لاک انزوا درآمده و شروع به تبلیغ مذهب اهل‌البیت (علیهم‌السلام) در بین سیاهان مسلمان نمودند (ص ۱۴۵) ایشان همچنین به سفر گروهی از طلاب به عراق و ادامه تحصیل نزد آیت‌الله سیدمحسن حکیم اشاره می‌کند. وی ظهور انقلاب اسلامی ایران و فعالیت‌های تبلیغی از جمله اقدامات «سازمان بلال مسلم میشن» را دلیل دیگری در روند گرایش به تشیع در این مناطق می‌داند. (ص ۱۴۶) مؤلف از نقطه نظر اقتصادی و اجتماعی نیز به بررسی وضعیت شیعیان بومی پرداخته و بیان می‌کند که معضل فقر و مسکن از بزرگترین مشکلاتی است که بر این اقلیت کوچک همانند سایر مردم این کشورها سایه انداخته است. وی در یک نتیجه‌گیری کلی می‌گوید: «صرف نظر از تعداد اندکی از شیخ‌های معتبر این جامعه که در مقابل تدریس در مدارس شیعه از حقوق مناسبی برخوردارند، سایر شیعیان بومی در وضعیت اقتصادی نامناسبی به سر می‌برند». (ص ۱۴۹) نویسنده وضعیت اجتماعی شیعیان بومی را نیز چندان مساعد نمی‌داند. از آن جمله به وجود نوعی دوگانگی در مناسبات شیعیان بومی با خوجه‌های اثناعشری اشاره دارد. (ص ۱۵۰)

بررسی وضعیت مسلمانان غیربومی از دیگر مباحث این بخش است. مؤلف این دسته از مسلمانان را این‌گونه تقسیم‌بندی می‌کند: ۱. اقلیت‌های آسیایی اهل سنت (شامل اعراب، هندی‌ها، بلوچ‌ها و اباضی‌ها) و ۲. اقلیت‌های آسیایی شیعه (شامل: شیعیان خوجه اثنی عشری، شیعیان بهره داوودی، آقاخانیه و فرقه احمدیه). مؤلف نقش اعراب آسیایی را به دلیل اشتغال به تجارت و داشتن ثروت و مکنت قابل ملاحظه می‌داند و بیان می‌کند: «به نوعی غیر مستقیم می‌توان گفت، در برخی زمینه‌ها هدایت افکار عمومی مسلمانان را به‌ویژه در کنیا و زنگبار بر عهده دارند». (ص ۱۵۸) گزارش نویسنده از بلوچ‌های ایرانی‌الاصل نیز در خور توجه است. وی جمعیت این اقلیت را بالغ بر سی هزار نفر برآورد می‌کند که با وجود مدت طولانی اقامت در این منطقه (از دوره قاجاریه تاکنون)، هنوز خصوصیات قومی و نژادی خود را حفظ کرده‌اند. (ص ۱۶۸)

در بخش سوم کتاب به روابط دولت‌های شرق آفریقا با گروه‌ها و فرقه‌های مسلمان و نیز مشکلات و محدودیت‌های آنان پرداخته شده است. مؤلف برخی از موانع همچون فقر و نداری را مشکل عمومی ساکنان آفریقایی برمی‌شمارد و برخی دیگر ناشی از اختلافات داخلی پنهان و آشکار میان گروه‌ها و سازمان‌های اسلامی این کشورها می‌داند. همچنین چیرگی مسیحیان بر بیشتر بخش‌ها نظیر آموزش،